

МИСЛИТИ БЕЗ КОРДОНІВ: ФІЛОСОФСЬКА СПАДЩИНА КАРЛА ПОППЕРА (підсумки роботи Круглого столу, Кривий Ріг, 17 грудня 2024 року)

Надія Козаченко, Оксана Панафідіна

Анотація. У статті висвітлено віхи біографії і здійснено короткий огляд наукового шляху Карла Поппера, показано його сприйняття сучасниками. Авторки зіставляють життєві обставини та наукові інтереси Поппера з метою простежити впливи і взаємодії, що зумовили формування його філософської позиції. Розвідка приурочена до 30-х роковин смерті Поппера і покликана показати актуальність і значущість його ідей для сучасності та наступних поколінь філософів, які міркуватимуть над ідеями розвитку знання, суспільства та людяності. Перша частина статті присвячена оцінці та визнанню попперівського доробку серед філософів другої половини ХХ ст. і стисло висвітлює його науковий шлях на тлі двох світових війн. Друга частина статті є аналітичним оглядом виступів Круглого столу на тему «Мислити без кордонів: філософська спадщина Карла Поппера», що відбувся 17 грудня 2024 року на базі Криворізького державного педагогічного університету. Власні думки та інтерпретації представили дослідники з різних навчальних закладів України: Інна Голубович, Костянтин Райхерт (Одеський національний університет імені І.І. Мечникова), Ольга Гончаренко (Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького), Дмитро Сепетий (Запорізький державний медико-фармацевтичний університет), Андрій Синиця (Львівський національний університет імені Івана Франка), а також науковці кафедри філософії Криворізького державного педагогічного університету: Галина Балута, Микола Брюховецький, Надія Козаченко, Оксана Панафідіна. Третя частина статті зіставляє сучасний стан філософських досліджень та реалії суспільства з філософськими ідеями Поппера й демонструє актуальність його методології.

Ключові слова: Карл Поппер, філософська спадщина Карла Поппера, методологія науки, критичний раціоналізм, світ 3, віртуальна реальність, філософія науки, Лакатос, фальсифікація, людськість, самотрансценденція, рефлексія, раціональність, концепції, поетапна інженерія, життєвий світ, етика, аналітична філософія, континентальна філософія, неоконсеквенціалізм, історизм, наратив, тоталітаризм, відкрите суспільство, демократія, інформаційне суспільство, популізм, цифрова автократія, фейк, критичне мислення.

У меморіальній статті, присвяченій Карлу Попперу, опублікованій 18 вересня 1994 року у газеті *The Independent*, британський філософ і психолог Ром Харре зазначив:

Карл Поппер був одним з найбільш популярних філософів століття. Він досяг як професійного визнання, так і широкої популярності. Серед філософів він був відомий своїм невинним опором спрощеному редукціонізму позитивістів. Серед науковців він викликав захоплення чіткістю свого заклику до строгої раціональності, заснованої на несентиментальному пошуку того, що могло б довести помилковість чийось улюблених ідей. Але за межами професійних кіл він був найбільш відомий завдяки своєму тонкому і пристрасному захисту демократичного шляху проти тиранії держави.¹

Через 15 років після смерті Поппера упорядник, видавець і дослідник його філософії Марк Амадей Ноттурно написав:

Поппер був відвертим прихильником критичного раціоналізму і постійним критиком авторитарних тенденцій у науці і суспільстві. Поппер був визнаний у всьому світі як один з найвидатніших філософів науки ХХ століття й один з найбільш виразних і впливових критиків марксизму і закритого суспільства. Він відомий своїм критерієм демаркації між наукою та метафізикою, що базується на фальсифікації. Проте ще важливішим є його фалібілізм, ототожнення раціональності з критичним ставленням, критика індукції і характеристика науки як нескінченної діяльності з розв'язання проблем, яка розвивається через спроби й усунення помилок. І, мабуть, найважливішим є його захист відкритого суспільства, свободи думки і традиційної теорії відповідності істини.²

Віхи біографії Карла Раймунда Поппера (1902–1994)

Поппер народився 28 липня 1902 року в єврейській родині, яка перейшла у протестантизм, у Відні – столиці багатонаціональної Австро-Угорської імперії. Він був третьою дитиною у родині і єдиним сином. Батько був відомим юристом і громадським діячем. Саме він залучив Поппера до читання, зокрема, філософських книжок. Мати, яка

---

¹ Harre R. Obituary: Professor Sir Karl Popper. *The Independent*. 18 September 1994. <https://www.independent.co.uk/news/people/obituary-professor-sir-karl-popper-1449760.html>

² Notturmo M.A. Sir Karl Popper (1902–1994): In memoriam, 15 years later. *Medical Hypotheses*. 2009. Vol. 73. С. 871.

походила з музичної родини і сама була піаністкою, прищепила йому любов і хист до музики на все життя.

Домінуючими цінностями його сім'ї, як і більшої частини його соціального оточення – асимільованої інтелігенції єврейського походження, були ліберальні і космополітичні цінності, світські цінності пізнього Просвітництва (*Spätaufklärung*).³ У юному віці Поппер, за власним зізнанням, захопився соціалістичними ідеями, але ненадовго. Він мав досвід роботи з психіатром Альфредом Адлером, а також з інтересом спостерігав за перевіркою і подальшим підтвердженням теорії відносності Ейнштейна Артуром Еддінгтоном.

Період з 1918 по 1928 рік був дуже насиченим для інтелектуального становлення Поппера. Він навчався у Віденському університеті, впродовж року навчався також у консерваторії, а після відкриття Педагогічного інституту отримав фах вчителя, спочатку початкових класів, а згодом і фізики та математики. Поппер пише три дисертації, дві з яких успішно захищає: «*Zur Methodenfrage der Denkpsychologie*» («Про проблему методу в психології мислення») 1928 року, яку доволі високо оцінив Карл Бюлер, і «*Axiome, Definitionen und Postulate der Geometrie*» («Аксиоми, визначення та постулати геометрії») 1929 року. Третя дисертація «*"Gewohnheit" und "Gesetzeserlebnis" in der Erziehung*» («"Звичка" і "досвід законів" в освіті») так і не була належним чином завершена. У Педагогічному інституті Поппер познайомився з Жозефіною Анною Геннінгер, яка у 1930 році стала його дружиною.

З кінця 1920-х років Поппер знайомиться і взаємодіє з членами Віденського гуртка логічного позитивізму.⁴ Підсумком його інтелектуальних пошуків Віденського періоду (1902–1936) стала написана німецькою мовою праця «Дві фундаментальні проблеми теорії пізнання», яка у 1934 році була опублікована у дуже скороченому вигляді під назвою «Логіка дослідження». Ця праця, яку вважають класичною у

³ *The Cambridge Companion to Popper*. Edited by J. Shearmur and G. Stokes. Cambridge: Cambridge University Press, 2016. С. 3.

⁴ Згодом в «Автобіографії» він доволі тепло згадуватиме про це наукове коло: «Віденський гурток був чудовою інституцією. Це був унікальний семінар філософів, які тісно співпрацювали з першокласними математиками і вченими, жваво цікавилися проблемами логіки й основами математики і залучали двох найбільших новаторів у цій галузі – Курта Геделя та Альфреда Тарського. Його розпад був найсерйознішою втратою. Особисто я в боргу перед деякими його членами, особливо перед Гербертом Фейглем, Віктором Крафтом і Карлом Менгером, не кажучи вже про Філіпа Франка і Морица Шліка, які прийняли мою книгу, незважаючи на сувору критику їхніх поглядів». *Popper K. Unended Quest: An Intellectual Autobiography*. London and New York: Routledge, 2002. С. 99.

сучасній філософії науки, присвячена проблемам індукції і демаркації, які Поппер розглядає з позиції «неортодоксального кантіанця» в опозиції до підходів представників Віденського гуртка. Хоча довгий час його ідентифікували з логічним позитивізмом, сам Поппер вважав, що насправді він його «убив».⁵

Як зауважує М.Х. Хакоген, незважаючи на успіх «Логіки дослідження», Поппер не мав жодних перспектив на академічну посаду в Австрії і мусив викладати у віденській гімназії. Його навчальна програма включала навчання композиції, рукоділля і співу. Поппер мало використовував свій диплом вчителя математики і фізики, не кажучи вже про філософський досвід.⁶ Ще в 1927 році він був сповнений передчуття краху австрійської демократії, що «демократичні bastiони Центральної Європи впадуть і що тоталітарна Німеччина розпочне нову світову війну».⁷ Але найважливішим фактором, який змусив Поппера мігрувати, був зростаючий антисемітизм. В «Автобіографії» Поппер згадує: «В університеті були часті антисемітські заворушення, постійні протести проти надмірної кількості євреїв серед професорів. Для будь-кого єврейського походження стало неможливо працювати викладачем університету. А конкуруючі праві партії перевершували одна одну у своїй ворожості до євреїв».⁸

З 1935 року Поппер активно шукає можливостей виїхати з Австрії. Майже весь навчальний рік він провів в Англії: читав лекції про семантичну концепцію істини А. Тарського в Бедфордському коледжі, про ймовірність – в Імперському коледжі, в Кембриджі й Оксфорді, виступав на семінарі професора Фрідріха фон Гаєка в Лондонській школі економіки та політичних наук. Однак йому не вдалося знайти роботу в Англії і він погодився на запрошення від Кентерберійського університетського коледжу в Крайстчерчі у Новій Зеландії. Там він працював на посаді професора філософії у відділі освіти і філософії

---

⁵У 17 розділі «Автобіографії» під назвою «Хто вбив логічний позитивізм?» Поппер пише: «Сьогодні всі знають, що логічний позитивізм мертвий. Але ніхто, здається, не підозрює, що тут може виникнути питання “Хто відповідальний?” або, точніше, питання “Хто це зробив?”... Боюся, що мушу визнати відповідальність. Але я не робив цього навмисно: моїм єдиним наміром було вказати на низку фундаментальних, як мені здавалося, помилок». Там само. С. 98.

⁶*Hacohen M.H.* Karl Popper in Exile. The Viennese Progressive Imagination and the Making of The Open Society. *Philosophy of the Social Sciences*, 1996. Vol. 26, No. 4. С. 456–457.

⁷*Popper K.* Unended Quest: An Intellectual Autobiography. London and New York: Routledge, 2002. С. 119.

⁸Там само. С. 122.

впродовж 1937–1945 років. Головними досягненнями цього періоду були дві роботи з політичної філософії: «Відкрите суспільство та його вороги» (перша назва «Лжепророки: Платон-Гегель-Маркс») і «Злиденність історизму». Коли «Відкрите суспільство» було опубліковано в Англії у 1945 році, Поппер був маловідомим австрійським філософом науки, який жив у Новій Зеландії. Книгу відхилили близько двадцяти видавництв, перш ніж фон Гаек спонукав видавництво Routledge опублікувати її.⁹ У цій, тепер уже класичній праці, Поппер намагався показати, яка політична структура найкраще сприяла б соціальному вдосконаленню, коли ми приймаємо ідею меж знання.

У 1946 році Поппер переїхав до Англії, щоб викладати в Лондонській школі економіки, а в 1949 році отримав посаду професора логіки та наукового методу. У цьому навчальному закладі він працював до виходу на пенсію у 1969 році. Це був час міжнародного визнання Поппера і водночас найбільш плідний період у його житті. Він бере участь у численних міжнародних конференціях, читає публічні лекції у різних країнах, отримує престижні нагороди і премії,¹⁰ розробляє на основі власної концепції критичного раціоналізму еволюційну епістемологію,¹¹ концепцію правдоподібності і наближення до істини,¹² філософію трьох світів,¹³ поглиблює свою концепцію філософії і методології науки, що вилилося у тритомний «Постскрипtum».¹⁴

---

⁹ Turner P.N. Remembering Karl Popper. *Hoover Digest*. 2000. January 30. <https://www.hoover.org/research/remembering-karl-popper>

¹⁰ Докладну інформацію про етапи професійної кар'єри Поппера, про відзнаки, медалі, премії, почесні звання і стипендії для читання лекцій, які він отримав, про його членство і почесне членство у різних наукових закладах та інституціях, а також про конференції, присвячені його філософії, можна знайти, наприклад, наприкінці статті Д. Міллера. Див.: Miller D. Sir Karl Raimund Popper, C.H. F.B.A., 1902–1994. *Biographical Memoirs of Fellows of the Royal Society*. London. 1997. Vol. 43. P. 369–409.

¹¹ Popper K.R. *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*. Oxford : Clarendon Press, 1972.

¹² Popper K. *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*. New York, London : Basic books, 1962.

¹³ Popper K.R., Eccles J.C. *The Self and its Brain*. Berlin, Heidelberg, New York : Springer-Verlag, 1985. Про те, як були сприйняті пізні ідеї Поппера його учнями і послідовниками, див.: Niemann H.-J. Karl Poppers Spätwerk und seine «Welt 3». Franco G. (Hg.) *Handbuch Karl Popper*. Springer Reference Geisteswissenschaften. Wiesbaden : Springer VS, 2019. S. 101–118.

¹⁴ *Postscript to The Logic of Scientific Discovery* by K.R. Popper, Edited by W.W. Bartley III. Vol. I. *Realism and the Aim of Science*. London : Hutchinson, 1983; Vol. II. *The Open Universe: An Argument for Indeterminism*. London : Hutchinson, 1982; Vol. III. *Quantum Theory and the Schism in Physics*. London : Hutchinson, 1982.

Поппер провадив активну наукову і громадську діяльність до самої смерті, так ніколи і не повернувшись на Батьківщину.¹⁵ Він помер рано-вранці 17 вересня 1994 року, похований у Відні.

Круглий стіл з нагоди 30-х роковин з дня смерті К. Поппера

17 грудня 2024 року на базі кафедри філософії Криворізького державного педагогічного університету було проведено Круглий стіл на тему «Мислити без кордонів: філософська спадщина Карла Поппера». У ньому з доповідями взяли участь дослідники з різних навчальних закладів України: Інна Голубович (Одеський національний університет імені І.І. Мечникова), Ольга Гончаренко (Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького), Дмитро Сепетий (Запорізький державний медико-фармацевтичний університет), Андрій Синиця (Львівський національний університет імені Івана Франка), Костянтин Райхерт (Одеський національний університет імені І.І. Мечникова), а також науковці кафедри філософії Криворізького державного педагогічного університету: Галина Балута, Микола Брюховецький, Надія Козаченко, Оксана Панафідіна.

Метою заходу, приуроченого до тридцятої річниці з дня смерті Карла Поппера, було обговорення основних аспектів його філософії та їх значення для сучасної науки, суспільства, політичних систем й освіти, а також його внеску у філософію науки, політичну філософію і метафізику. Доповіді й дискусії зосереджувалися на різних аспектах інтелектуального спадку видатного філософа: критичному раціоналізмі, філософії та методології науки, концепції трьох світів, політичній філософії, філософії історії, методології соціальних наук, етиці та антропології.

Круглий стіл розпочав ректор Криворізького державного педагогічного університету **Ярослав Шрамко** і він також був модератором першої частини заходу. Я.Шрамко привітав учасників і виголосив коротке вступне слово, у якому зазначив, що метою проведення заходу є вшанування пам'яті та відзначення внеску у філософію ХХ ст.

---

¹⁵У листі до фон Гаєка Поппер зізнається, що причиною, через яку він не повернувся до Австрії, був антисемітизм. «Коли ми думали кілька років тому ... де оселитися, коли я вийду на пенсію, ми думали про повернення до Австрії ... але вирішили не робити цього через антисемітизм». *Nacohen M.H.* Karl Popper in Exile. *The Viennese Progressive Imagination and the Making of The Open Society. Philosophy of the Social Sciences*, 1996. Vol. 26, No. 4. С. 467.

такої видатної особистості, як Карл Поппер. На його думку, Поппера можна віднести до категорії великих філософів, оскільки він вплинув практично на всі філософські напрямки ХХ ст. Поппер був філософом енциклопедичного спрямування, який зробив суттєвий внесок у різні розділи філософії і вибудував певну філософську систему, що зараз зустрічається не так часто. Я. Шрамко відмітив також, що від самого початку Поппер увійшов у філософію як методолог науки, але став відомий широкому загалу насамперед своєю роботою про відкрите суспільство в соціальній філософії. Він порушував філософські проблеми, але не пропонував їх остаточного вирішення. Ідеї Поппера спонукають до роздумів і не зводяться до простих рішень. Все, що потрапляло до фокусу його розгляду, було ним розвинуто у продуктивні цікаві думки і висновки, які варті осмислення й обговорення.

Перша доповідь **Костянтина Райхерта** «Евристика Карла Р. Поппера» була присвячена питанню попперівської експлікації евристичного характеру філософії науки, методології науки і самої наукової практики. Доповідач зазначив, що у працях Поппера складно провести чітку межу між ними і що весь цей комплекс не просто містить евристичні елементи, а й по суті є суцільною евристикою. Актуалізуючи концепцію еволюційної епістемології, він звернув увагу на те, що основою наукового процесу, за Поппером, є вирішення проблем, що притаманне всім живим істотам, але лише людина здатна усвідомлено працювати над пошуком відповідей. Тому для Поппера наука є однією з форм безпосереднього розв'язання проблем людиною завдяки методу спроб і помилок. У цьому ракурсі, акцентує К. Райхерт, чи не головним завданням Поппера є відмежувати науку від інших форм вирішення проблем, що формулюється як проблема демаркації. Доповідач також наголосив, що інтерес Поппера до когнітивної психології суттєво вплинув на його інтерпретацію логіки наукового дослідження і науки загалом: він зміщує акцент з формальної структури наукового знання на динамічний процес висування і критичної перевірки гіпотез, пошуку помилок та їх усунення. Саме з цією переорієнтацією К. Райхерт пов'язує критику класичного емпіризму й логічного позитивізму, яку здійснює Поппер, посиляючись на критику індукції Д. Юма, ідею теоретичного навантаження фактів і догматичності стратегії пошуку підтверджень та обґрунтувань.

В обговоренні учасники Круглого столу порушили питання про можливі суперечності в підходах Поппера до вирішення проблем, а також про еволюцію його поглядів. Було висловлено думку, що концепція

евристики в науці може розглядатися ширше, ніж це робив Поппер, охоплюючи не лише фальсифікацію, а й інші стратегії пошуку знання та було уточнено, що Поппер критикував індукцію як її розуміли Ф. Бекон і Дж. Ст. Мілль і розглядав інші форми індукції, зокрема повну або математичну, як чисто дедуктивне логічне міркування.

Андрій Синиця у доповіді «Існує три світи, а четвертого не дано? (Роздуми про метафізику Карла Поппера)» представив широку перспективу аналізу джерел вивчення ідеї трьох світів й обґрунтування Поппером ідеї світу 3, показав специфіку попперівської інтерпретації цієї ідеї у порівнянні з тим, як її розуміли Платон, Г. Гегель, Б. Больцано і Г. Фреге, а також спробував визначити межі триалістичної онтологічної концепції Поппера у світлі сучасних технологічних викликів. Відповідаючи на питання «Чи можливий четвертий світ?», А. Синиця припустив, що концепція Поппера може потребувати розширення або переосмислення у зв'язку з появою віртуальної реальності, що виникає у цифрову епоху. Цю нову реальність, що кидає виклик традиційному попперівському поділу, він запропонував розглядати як «світ 0» – гіпотетичний рівень реальності. Адже, на думку А. Синиці, віртуальна реальність повністю не вписується у жоден із попперівських трьох світів, хоча і поєднує ознаки їх усіх: вона має фізичну основу (цифрові пристрої, сервери, електронні сигнали), але водночас є суб'єктивним досвідом користувача і містить елементи об'єктивного знання (код, алгоритми, цифровий контент). Підсумовуючи, доповідач зазначив, що Поппер у різних працях визнавав можливість існування четвертого світу, а також наголошував, що світ 3 у певному сенсі може створюватися не тільки людьми, але і комп'ютерами (наприклад, книга логарифмів), однак розвиток сучасних цифрових технологій змушує замислитися над тим, чи не варто доповнити його модель реальності новими категоріями.

Під час обговорення було звернено увагу на те, що як термін «третій світ», так і питання «четвертого не дано?» можуть мати небажані соціально-політичні чи ідеологічні конотації («ein drittes Reich» Фреге, «четвертому Риму не бути» Філофея Псковського). На це А. Синиця відповів, що він передусім мав на увазі відсилку до закону виключеного четвертого у тризначній логіці Я. Лукасевича і що сам Поппер з часом замінив термін «третій світ» більш нейтральним терміном «світ 3».

Галина Балута у доповіді «Життєвий світ та етика К. Поппера» зосередилася на впливі процесу становлення Поппера як особистості,

особливо у юнацькі роки, на його персональну моральність та етичні погляди. Зокрема, було продемонстровано, як феноменологічне поняття «життєвого світу» отримує нове осмислення в межах попперівського критичного раціоналізму: це не просто суб'єктивний досвід людини, а динамічна система взаємодії знання, моралі і суспільних практик. Доповідачка відмітила, що хоча Поппер більше відомий своєю епістемологією і соціальною філософією, його етичні ідеї також доволі оригінальні й заслуговують на детальний аналіз. Етика Поппера, яку було запропоновано називати критично-раціональною, або інструментальною в руслі неоконсеквенціалізму, цілком впливає з його життєвого світу. Зокрема, у доповіді було акцентовано на залученні Поппера батьком до читання філософських книжок і матір'ю до музики, знайомстві з родиною Фройдів, його зацікавленості психологією і фізикою, зокрема теорією А. Ейнштейна, участі у громадському житті Відня і співчутті до знедолених. Г. Балута проаналізувала окремі аспекти етики Поппера (неутилітарна, епістемологічна, теоретична етика, етика вирішення проблем, етика сумління) й обґрунтувала, що вона не має аналогів і являє собою своєрідний етичний тип, який тільки деякою мірою наближається до прагматизму й утилітаризму. Дослідниця також запропонувала розглянути самого Поппера як одноосібного філософа, який стоїть на перетині аналітичної і континентальної філософії: якщо від аналітичної філософії він вбирає ідеї і методологію, то від континентальної, у її практичному вимірі, – рефлексивний стиль філософствування і специфіку логічного конструювання. У підсумку було підкреслено, що етичні ідеї К. Поппера є результатом його соціокультурного оточення, його життєвої історії і сформованого способу мислення – «критичного раціоналізму».

Дмитро Сепетий у доповіді «Поппер та Лакатос: головні розходження» провів порівняльний аналіз концепцій цих двох філософів науки за двома критеріями: 1) розуміння загального характеру емпіричної науки; 2) інтерпретація демаркації. Доповідач зазначив, що обидва мислителі здійснили значний внесок у методологію науки, однак їхні підходи суттєво різняться у розумінні здійснення наукового прогресу. Головним чином зосередившись на гострій дискусії між Поппером і Лакатосом щодо демаркації, Д. Сепетий спочатку детально охарактеризував демаркаційну пропозицію Поппера (фальсифікабельність як критерій емпіричного характеру наукової системи) і виділив у ній логічну та методологічну складові. Аналізуючи альтернативу, запропоновану Лакатосом, доповідач формулює дві ключові тези, об-

ґрунтовує слушність однієї з них («фальсифікація не відбувається до появи кращої теорії») і критикує іншу («науковці не відмовляються від теорії лише тому, що факти їй суперечать», оскільки жорстка серцевина науково-дослідної програми є неспростовною за методологічним рішенням її прихильників). На думку Д. Сепетого, Лакатос недооцінює значення раціонально-критичної настанови і надто далеко заходить у схваленні імунізації «серцевинної» теорії. У підсумку доповідач пропонує модифікувати демаркаційну пропозицію Поппера у логічному і методологічному аспектах фальсифікабельності з частковим урахуванням критичних аргументів Лакатоса. Адже, хоча Поппер і Лакатос дотримувалися різних поглядів на розвиток науки, їхні концепції не є взаємовиключними.

В обговоренні доповіді було розглянуто питання про можливість і доцільність перенесення проаналізованої дискусії із площини філософії науки у соціальну філософію, відмічено певні аналогії і паралелі між концепціями науково-дослідних програм І. Лакатоса, парадигм Т. Куна і стилів мислення Л. Флека, а також обговорено питання про міру застосовності критерію демаркації Поппера до сучасних концепцій філософії свідомості, зокрема фізикалістських. Щодо останнього питання, Д. Сепетий зазначив, що це є цариною раціональної метафізики, тому емпіричні передбачення тут можливі, але проблематичні.

У доповіді на тему «Раціональність і людськість у філософії Карла Р. Поппера: кантіанські мотиви та еволюційна перспектива» **Оксана Панафідіна** запропонувала подивитися на філософську спадщину К. Поппера під кутом зору проблеми, яка явно у нього не формулюється, однак прочитується у багатьох працях: якою мірою критична раціональність визначає специфіку людини? Доповідачка продемонструвала, як К. Поппер розвинув системний антиесенційний підхід до розуміння людини, обґрунтувавши його через акцент на нормативному вимірі людськості, зокрема на ідеї її вдосконалення і самотрансценденції, а також через залучення еволюційної теорії як засобу пояснення динамічності людської природи. У доповіді було підкреслено, що суголосність поглядів Поппера і Канта на людину пояснюється тим, що вони обоє належали до сократівської традиції і по-своєму її розвивали – зокрема ідею загальнолюдського розуму та етичного раціоналізму. З іншого боку, Поппер обґрунтував ідею еволюції раціональності, мови і світу як результат біологічної та культурної еволюції, а також важливість зворотного впливу світу (світу об'єктивного змісту знання, об'єктивованого через мову) на світ

2 (світ психічних станів). О. Панафідіна акцентувала, що для Поппера людськість проявляється через критичну рефлексію, співчуття, усвідомлення власної схильності до помилок і є результатом культурної еволюції та самотрансценденції.

Під час обговорення було розглянуто питання можливих альтернатив до інтерпретації людськості та її еволюції, запропоновано позначати підхід Поппера есенціалізмом цілей (на відміну від антиесенціалізму), уточнено попперівську інтерпретацію еволюції мови і її зв'язку з еволюцією раціональності. Окремий блок питань стосувався релевантності нормативних поглядів Поппера до людської реальності та міри слідування самим Поппером і його послідовниками сформульованим ним вимогам.

Ольга Гончаренко у доповіді «Про виклики ірраціональності для концепції відкритого суспільства (на прикладі проблеми концтаборів у філософії)» спробувала, посилаючись на попперівську концепцію раціональності, спростувати доволі поширену серед філософів думку, що раціональність модерного суспільства спричинила появу концентраційних таборів. Критично аналізуючи аргументи Х. Арендт, Дж. Агамбена і З. Баумана, доповідачка обґрунтувала думку, що концтабори є ірраціональними за своєю природою, хоча у певному сенсі вони пов'язані з інструментальною раціональністю. Якщо ж спиратися на попперівське розуміння раціональності як поступового, критичного міркування у взаємодії з іншими, що визнає цінність рефлексії і можливість помилок, то, наголосила О. Гончаренко, концтабори взагалі б не з'явилися. Так зрозуміла раціональність не може бути джерелом зла, вона суперечить логіці концтабору. Натомість раціональність, яка у модерному суспільстві перетворюється на інструмент дегуманізації людей, позбавлення юридичної, моральної й особистісної ідентичності, насправді є ірраціональністю, оскільки тоталітарні режими послуговуються раціональними методами для досягнення ірраціональних цілей. Актуалізуючи концепцію поступової та утопічної інженерії Поппера, доповідачка підкреслила, що концтабори є прикладом утопічної інженерії, де мета виправдовує будь-які засоби, а людина розглядається як засіб для досягнення абстрактних ідеалів. О. Гончаренко зауважила, що саме ірраціональність, як все, що не відповідає умовам (критичної) раціональності, спричиняє зло, інструменталізує людське життя.

Під час дискусії було запропоновано розширити перелік виділених характеристик поетапної інженерії, що спирається на розуміння раціональності як критичної, принципами етичного раціоналізму і

толерантності, на противагу естетизму і радикалізму, властивим утопічній інженерії. Було також звернено увагу на можливість залучення аргументації М. Фуко щодо впливу раціональності дискурсу («воля до істини») на сучасну тенденцію до дегуманізації.

Виступ **Ірини Голубович** на тему «Критика історизму у Карла Поппера та проблема історичного тлумачення Петра Біциллі і Георгія Флоровського» було присвячено порівнянню підходів К. Поппера та представників Одеської інтелектуальної школи у царині філософії історії. У своїй доповіді вона акцентувала увагу на попперівській критиці історизму, холізму та ідеї неминучих історичних законів, здійснених передусім у праці «Злиденність історизму». Замість універсальних історичних законів Поппер пропонував розглядати логіку історичних ситуацій, яка дозволяє аналізувати унікальні історичні контексти. Цей підхід, на думку доповідачки, представлений також у працях одеських інтелектуалів. **І. Голубович** провела паралелі між критикою субстанціалізації історичних понять Біциллі і критикою холізму у Поппера, зазначивши, що обидва мислителі відкидали ідею приписування реального існування абстрактним сутностям. Цю ідею вони вважали логічною і семантичною помилкою. Біциллі критикував гегелівську філософію історії за її субстанціалізацію історичного процесу, тоді як Поппер вбачав у холізмі загрозу для індивідуальної свободи і наукового прогресу. Щодо Флоровського, **І. Голубович** зазначила, що у своїх ранніх роботах з індуктивної логіки та історичної герменевтики він також висловлював ідеї, суголосні з підходами Поппера. Спільною, зокрема, є їхня критика утопічних і тоталізуючих ідеологій, наголос на важливості індивідуальної свободи, самостійного мислення і моральної відповідальності.

В межах обговорення доповіді було порушено питання про можливість використання підходів Поппера для викладання філософії у спосіб, відмінний від плюралістичного чи суто історичного. **І. Голубович** підкреслила, що праці Поппера є цінним «супермаркетом ідей», які потребують розпакування і подальшого осмислення, а критичне мислення і відмова від утопічних ідеологій залишаються ключовими інструментами для протидії тоталітарним тенденціям. Зрештою, стиль філософствування Поппера релевантний до сучасного контексту, коли не надаються готові схеми й остаточні відповіді на питання, а тільки окреслюється проблемне поле.

Завершила роботу Круглого столу спільна доповідь **Миколи Брюховецького** і **Надії Козаченко** на тему «Закрите інформаційне

суспільство та його друзі». М. Брюховецький зосередився на порівнянні характеристик інформаційного суспільства та ознак відкритого і закритого суспільств у розумінні Поппера. Доповідач продемонстрував, що всі ознаки інформаційного суспільства безпосередньо корелюються як з його відкритістю, так і з закритістю. Так, наприклад, пріоритет інформації, глобалізація, зростання ролі освіти і комунікацій, з одного боку, забезпечують доступ до знань, прозорість і підзвітність влади, але, з іншого, вони можуть використовуватися для концентрації влади, маніпуляції громадською думкою і придушення критичного мислення. Аналізуючи поняття закритого інформаційного суспільства, М. Брюховецький показав, як цифрові технології змінюють природу авторитарних режимів і як виникають інформаційні автократії, що використовують цифрові технології для маніпуляції громадською думкою. Доповідач також зазначив, що інформаційні автократії часто мімікують під демократії, створюючи ілюзію свободи й відкритості.

Н. Козаченко зосередилась на популізмі як одному з головних ворогів відкритого і водночас друзів закритого суспільства у розумінні К. Поппера. Доповідачка розглянула, як інтернет і соціальні мережі стали потужними інструментами популістської риторики, яких нових форм набуває популізм у цифрову епоху, як використовуються інформаційний шум, боти і фейки для цілеспрямованого формування громадської думки. У підсумку було порушено питання, чи затребуваними є параметри відкритого суспільства у сучасному інформаційному суспільстві, такі як поетапна інженерія, прозора, вільна і чесна дискусія, критична оцінка, толерантність, неупередженість, авторитет раціональності тощо? Н. Козаченко зауважила, що важливо осмислити новий контекст для концепції відкритого суспільства: якщо Поппер мав на увазі боротьбу з тоталітарними урядами, для яких головним інструментом було насилля та ідеологічний контроль, то зараз загрозою для відкритого суспільства є популістичні уряди різних штибів, які утримують владу, маніпулюючи інформацією. Насамкінець доповідачка висловила сподівання, що відкрите суспільство переживе випробування інформаційним суспільством.

У жвавій дискусії після доповіді учасники Круглого столу обговорили питання, чи можна вважати інформаційне суспільство новою формою масового суспільства, а також про можливість використання інструментів відкритого суспільства для протидії авторитаризму, популізму в політиці й освіті. Н. Козаченко підкреслила, що, незважаючи на всі виклики, відкрите суспільство залишається ключовою цінністю,

яка потребує постійного захисту і розвитку, що відповідає основним ідеям К. Поппера.

На завершення роботи Круглого столу модератор другої частини **Андрій Абдула** відмітив, що дискусія була такою ж плідною і багатогранною, яким плідним і багатограним був сам Поппер. Він відзначив, що Поппер залишається ключовою фігурою у філософії науки та політичній філософії, а його концепції відкритого суспільства, критичного раціоналізму та фальсифікації продовжують надихати дослідників і мислителів у всьому світі. А. Абдула також зауважив, що Поппер, як правило, приваблює студентів і не підготовлених слухачів своєю простотою і цікавими темами, але згодом приходить усвідомлення глибини його міркувань, яка показує, що дискутувати з Поппером досить складно і подекуди це невдячна справа. Разом з тим, кількість публікацій, присвячених філософії Поппера, у 20-х роках XXI ст. нічим не менша, ніж у XX ст.: він досі залишається одним із найбільш обговорюваних філософів сучасності.

А. Абдула підкреслив, що головна сила ідей Поппера полягає у їхній універсальності та практичності. Поппер не просто критикував тоталітарні режими та історизм, але й запропонував конкретні інструменти для побудови суспільства, заснованого на свободі, критичному мисленні і відкритості до змін. Модератор також звернув увагу на те, що Поппер завжди наголошував на важливості індивідуальної свободи і відповідальності. Відкрите суспільство, за Поппером, – це не лише політична система, а й певний спосіб мислення, який вимагає від людей критичної раціональності, готовності до дискусій, відмови від догм та усвідомленого ставлення до викликів сучасного суспільства, таких як популізм, інформаційні маніпуляції і криза довіри до інституцій.

Ярослав Шрамко у заключному слові подякував усім учасникам Круглого столу за плідну дискусію щодо інтелектуальної спадщини К. Поппера і наголосив на важливості таких зустрічей для розвитку філософської думки. Він відзначив, що ідеї Поппера, зокрема його концепції відкритого суспільства, критичного раціоналізму та фальсифікації, залишаються актуальними у сучасному світі, де зростають загрози авторитаризму, популізму та інформаційних маніпуляцій. Я. Шрамко підкреслив, що Поппер залишається важливим орієнтиром для філософів, політологів і всіх, хто прагне розуміти сучасні суспільні процеси. Він також закликав продовжувати досліджувати й популяризувати ідеї Поппера, зокрема через публікації у філософських збірниках та організацію подібних дискусій.

Замість висновків: неминуща актуальність філософії Віденського Сократа

М.А. Ноттурно згадує:

Коли Поппер помер, серед професійних філософів панувала думка, що його філософія загалом була правильною, але в чомусь застарілою. Деякі коментатори говорили, що тепер очевидно, що всі наші знання є помилковими і що наукові теорії не можуть бути доведені як істинні. Інші казали, що ми стали свідками кінця історії і що критика Поппером закритих суспільств, яка, можливо, була важливою свого часу, тепер повністю асимілювалася в західному мисленні і має значення, якщо взагалі має, лише для перехідних демократій, які все ще намагаються вийти з колишнього Радянського Союзу.¹⁶

Однак за останні тридцять років на Заході відбулося чимало змін, які стали потужним викликом для ідентичності Західної цивілізації і навіть загрозою для її існування.¹⁷ Йдеться про вимоги «політичної коректності», що унеможливають будь-яку критику, радикалізацію політики і зростання політичної ваги ультраправих сил, проникання популізму в освіту, використання можливостей цифрових технологій, зокрема соціальних мереж і штучного інтелекту, для непомітної маніпуляції громадською думкою і дегуманізації, а також для ведення інформаційної війни і здійснення революції у військовій галузі, нехтування міжнародним правом і повернення до реальної політики з її настановою використовувати війну як суттєвий політичний інструмент тощо.

Всі перераховані і багато інших фактів нашої історичної ситуації є достатньою підставою і потужним стимулом, щоб актуалізувати філософський спадок Карла Поппера – Віденського Сократа, як його називає Ф. Бенеш,¹⁸ – переосмислити його, щоб спробувати дати адекватну відповідь на доволі серйозні виклики сучасності.

Напевне, найбільш цінним зі спадку Поппера є його філософський метод, який деякою мірою поєднує сократівський і платонівський

¹⁶ *Notturmo M.A.* Sir Karl Popper (1902–1994): In memoriam, 15 years later. *Medical Hypotheses*. 2009. 73. С. 874.

¹⁷ Лекція «У що вірить Захід?», прочитана Поппером у Цюріху 1958 року, чудово демонструє його уявлення про те, на які цінності спирається Західна цивілізація. *Popper K.R.* Woran glaubt der Westen? (gestohlen vom Autor der «Offenen Gesellschaft»). *Auf der Suche nach einer besseren Welt*. Berlin: Piper, 1995. С. 329–362.

¹⁸ *Benesch Ph.* The Viennese Socrates. Karl Popper and the Reconstruction of Progressive Politics. Peter Lang Inc., International Academic Publishers, 2012.

підходи. З одного боку, він ставив сократичні питання, спроби відповісти на які можуть болісно наближати людину до істини. Поппер, як і Сократ, орієнтував на нескінченний пошук: питайте, шукайте, помиляйтеся і виправляйте. Він завжди робив акцент на важливості проблем, а не на достовірності фактів, обґрунтованості теорій, установленості традиції чи відповідності поглядів науковій або філософській моді. Попперу вдалося відстояти автономний і раціональний статус філософських проблем та їх значимість як для науки, так і для людського життя загалом. Він пояснив, у чому специфіка філософських проблем: вони стосуються трансцендентального виміру, що включає сфери цінностей, мислення, творчості, мови, освіти, демократії тощо. Крім того, він продемонстрував значущість сміливих гіпотез та їх критичного обговорення. З іншого боку, у певному сенсі Поппера можна розглядати як «платоніка». Він відстоював позицію вчителя перед своїми учнями – адже не можна висловлювати свою думку, не знаючи перед тим нічого. Він розумів, що юні уми треба направляти, однак робив це, поєднуючи обидва методи: спочатку ставив питання, потім формулював власну позицію і піддавав її сумніву своїми питаннями. У цьому полягає його еволюційний і критично-раціоналістичний підхід. Доведи, що не так, – ось у чому була його ідея. Спонукає, draжнити, підважувати усталені переконання, раціонально обговорювати і тим самим спільно рухатися у пошуку істини.

Сам Поппер зазвичай демонстрував відкритість розуму, готовність почути аргументи опонентів і визнати власні помилки, але водночас й оригінальність суджень, широту кругозору і ґрунтовність власних «пробних вирішень» складних філософських проблем. Важливий урок, який можна отримати від вивчення філософії Поппера, полягає у тому, що складні проблеми потребують серйозних зусиль для свого вирішення. Тому не варто шукати швидких рішень, які забезпечать загальний добробут, і простих та остаточних пояснень всього світу.

Дж. Стоукс і Дж. Ширмур вказують на дуже примітну особливність філософії Поппера: хоча він завжди робив акцент на філософських проблемах і не ставив собі за мету створити єдину систему мислення, проблеми, які він розглядав протягом багатьох років, і пробні вирішення, які він пропонував, зрештою призвели до створення інтегрованого філософського світогляду. Епістемічна прихильність Поппера до фалібілізму пов'язана з тим моральним пріоритетом, який він – цілком у кантівському дусі – надає людській свободі. Його політична теорія демократії і відкритого суспільства, а також метафізика, що проявляється в критичному реалізмі, індетермінізмі та космології

трьох світів, формулюють багатогранну теорію свободи. Дж. Стоукс і Дж. Ширмур також наголошують, що концепція свободи Поппера – це не концепція класичного лібералізму, а концепція республіканізму, який відсилає до античного розуміння політики як спільної справи вільних громадян. Для Поппера фалібілізм має політичні наслідки: усвідомлення обмеженості наших знань повинно стримувати нас від нав'язування наших поглядів іншим і від будь-яких проявів насилья.¹⁹

Варто також відмітити, що Поппер займає особливе місце у філософії ХХ ст. ще й тому, що він не належав ні до «аналітичної», ні до «континентальної» традицій. Він сам називав свої теорії «абсолютно старомодними»,²⁰ і впродовж усього життя протиставляв свої ідеї ідеям представників популярних філософських течій свого часу: логічного позитивізму, лінгвістичної філософії, фізикалізму, критичної теорії, герменевтики та ін. Поппер був оригінальним мислителем, «раціоналістом і просвітником», представником, як він говорив, «давно застарілого й абсолютно немодного руху»²¹ і справді «Віденським Сократом», який залишив по собі серйозний і вартий уваги філософський спадок.²²

Насамкінець, з огляду на сучасний український контекст, доречно згадати про ще один аспект неминущої актуальності філософського спадку Поппера, пов'язаний з його персональним сумним досвідом втрати Батьківщини та обґрунтуванням цінностей демократії і миру. У своїй промові на церемонії вручення йому медалі миру імені Отто Гана, виголошеній 17 грудня 1993 року, Поппер сказав важливі слова, які можуть зараз надихнути українців:

Мир необхідний. Можливо, за нього доведеться ще довго боротися і захищати. Ми повинні бути до цього готові. А також бути готовими до того, що ми і Організація Об'єднаних Націй будемо робити помилки. Але оптимізм – це наш обов'язок. ... Майбутнє відкрите. Воно не зафіксоване заздалегідь. Тому ніхто не може його передбачити, хіба

¹⁹ *The Cambridge Companion to Popper*. Edited by J. Shearmur and G. Stokes. Cambridge: Cambridge University Press, 2016. С. 25.

²⁰ *Popper K.* Natural Selection and the Emergence of Mind, Darwin College, Cambridge, 7 November, 1977. *Dialectica*, 1978, 32 (3–4), 351. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1746-8361.1978.tb01321.x>

²¹ *Popper K.R.* Woran glaubt der Westen? (gestohlen vom Autor der «Offenen Gesellschaft»). *Auf der Suche nach einer besseren Welt*. Berlin: Piper, 1995. С. 336.

²² Щоб скласти загальне враження про кількість написаних Поппером праць у період з 1925 по 1994 рік, а також про широту його філософського інтересу, можна, наприклад, ознайомитися із вибраною бібліографією, поданою наприкінці його «Автобіографії»: *Popper K.* Unended Quest: An Intellectual Autobiography. London and New York: Routledge, 2002. С. 283–300.

що випадково. Можливості майбутнього, як хороші, так і погані, безмежні. Коли я кажу: «Оптимізм – це обов’язок», це означає не тільки те, що майбутнє відкрите, але й те, що ми всі допомагаємо визначати його своїми діями. Ми всі несемо спільну відповідальність за те, що станеться.²³

References

1. *Benesch Ph.* The Viennese Socrates. Karl Popper and the Reconstruction of Progressive Politics. Peter Lang Inc., International Academic Publishers, 2012.
2. *Hacohen M.H.* Karl Popper in Exile. The Viennese Progressive Imagination and the Making of The Open Society. *Philosophy of the Social Sciences*, 1996. Vol. 26, No. 4. P. 452–492.
3. *Harre R.* Obituary: Professor Sir Karl Popper. *The Independent*. 18 September 1994. <https://www.independent.co.uk/news/people/obituary-professor-sir-karl-popper-1449760.html>
4. *Niemann H.-J.* Karl Poppers Spätwerk und seine «Welt 3». Franco G. (Hg.) Handbuch Karl Popper. Springer Reference Geisteswissenschaften. Wiesbaden : Springer VS, 2019. S. 101–118.
5. *Notturmo M.A.* Sir Karl Popper (1902–1994): In memoriam, 15 years later. *Medical Hypotheses*. 2009. Vol. 73. P. 871–874.
6. *Miller D.* Sir Karl Raimund Popper, C.H. F.B.A., 1902–1994. Biographical Memoirs of Fellows of the Royal Society. London. 1997. Vol. 43. P. 369–409.
7. *Popper K.* All life is problem solving. London and New York : Routledge, 1999.
8. *Popper K.* Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge. New York, London : Basic books, 1962.
9. *Popper K.* Natural Selection and the Emergence of Mind. *Dialectica*. 1978. Vol. 32 (3–4). P. 339–355.

---

²³ *Popper K.* All life is problem solving. London and New York : Routledge, 1999. C. 143.

10. *Popper K.R.* Woran glaubt der Westen? (gestohlen vom Autor der «Offenen Gesellschaft»). *Auf der Suche nach einer besseren Welt.* Berlin : Piper, 1995. P. 329–362.
11. *Popper K.* Unended Quest: An Intellectual Autobiography. London and New York : Routledge, 2002.
12. *Popper K.R., Eccles J.C.* The Self and its Brain. Berlin, Heidelberg, New York : Springer-Verlag, 1985.
13. *Postscript to The Logic of Scientific Discovery* by K.R. Popper, Edited by W.W. Bartley III. Vol. I. *Realism and the Aim of Science.* London : Hutchinson, 1983; Vol. II. *The Open Universe: An Argument for Indeterminism.* London : Hutchinson, 1982; Vol. III. *Quantum Theory and the Schism in Physics.* London : Hutchinson, 1982.
14. *The Cambridge Companion to Popper.* Edited by J. Shearmur and G. Stokes. Cambridge : Cambridge University Press, 2016.
15. *Turner P.N.* Remembering Karl Popper. *Hoover Digest.* 2000. January 30. <https://www.hoover.org/research/remembering-karl-popper>

**THINKING WITHOUT BORDERS:
THE PHILOSOPHICAL LEGACY OF KARL POPPER
(SUMMARY OF THE ROUND TABLE,
KRYVYI RIH, DECEMBER 17, 2024)**

Nadiia Kozachenko, Oksana Panafidina

Abstract. The article outlines key milestones in the biography and provides a concise overview of the academic journey of Karl Popper, along with an account of how he was perceived by his contemporaries. The authors compare Popper's life circumstances and scholarly interests in order to trace the influences and interactions that shaped his philosophical position. This study is dedicated to the 30th anniversary of Popper's death and aims to demonstrate the relevance, significance, and, in a broader sense, the enduring legacy of his ideas for the present and future generations of philosophers concerned with the development of knowledge, society, and humanity.

The first part of the article focuses on the reception and recognition of Popper's contributions among philosophers in the second half of the 20th century and briefly contextualizes his academic path against the backdrop of the two World Wars. The second part offers an analytical review of the contributions presented at the Round Table "Thinking Without Borders: The Philosophical Legacy of Karl Popper", which took place on December 17, 2024, at Kryvyi Rih State Pedagogical University. Scholars from various Ukrainian institutions shared their views and interpretations, including Inna Holubovych (Odesa I. I. Mechnikov National University), Olha Honcharenko (National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytsky), Dmytro Sepetiy (Zaporizhzhia State Medical and Pharmaceutical University), Andrii Synytsia (Ivan Franko National University of Lviv), Kostiantyn Rai-khert (Odesa I. I. Mechnikov National University), as well as researchers of the Department of Philosophy at Kryvyi Rih State Pedagogical University: Halyna Baluta, Mykola Briukhovetskyi, Nadiia Kozachenko, and Oksana Panafidina.

The third part of the article correlates the current state of philosophical research and societal realities with Popper's philosophical ideas, emphasizing the relevance of his methodology, which promotes critical reflection, problem-oriented thinking, and dialogical engagement in the context of gradual change. The authors argue that the facts of the current historical situation provide both sufficient grounds and a powerful impetus to revisit and rethink Popper's philosophical legacy in an attempt to respond meaningfully to the serious challenges of our time.

Keywords: Karl Popper, philosophical legacy of Karl Popper, methodology of science, critical rationalism, world 3, virtual reality, philosophy of science, Lakatos, falsification, humanity, self-transcendence, reflection, rationality, concentration camp, piecemeal engineering, lifeworld, ethics, analytic philosophy, continental philosophy, neoconsequentialism, historicism, narrative, totalitarianism, open society, democracy, information society, populism, digital autocracy, fake, critical thinking.

Надійшла до редакції 28 квітня 2025 р.

Прийнята до друку 13 травня 2025 р.

Опублікована 1 вересня 2025 р.

Козаченко Надія Павлівна

Кафедра філософії

Криворізький державний педагогічний університет

просп. Університетський, 54

м. Кривий Ріг

50086

Kozachenko Nadiia

Department of Philosophy

Kryvyi Rih State Pedagogical University

Universytetskyi ave., 54

Kryvyi Rih

50086

<https://orcid.org/0000-0003-2358-9076>

n.p.kozachenko@gmail.com

Панафідіна Оксана Петрівна

Кафедра філософії

Криворізький державний педагогічний університет

просп. Університетський, 54

м. Кривий Ріг

50086

Panafidina Oksana

Department of Philosophy

Kryvyi Rih State Pedagogical University

Universytetskyi ave., 54

Kryvyi Rih

50086

<https://orcid.org/0000-0002-1010-903X>

oxanapanafidina@gmail.com

<https://doi.org/10.55056/apm.7764>